

Fikret S. Hadžić

ISLAMSKI PRISTUP EKONOMSKOM RAZVOJU

Rezime

Pažnja savremenih teoretičara Islamske ekonomije usmjerena je ka iznalaženju adekvatne strategije ili strategija ekonomskog razvoja Islamskih zemalja. Iako su najznačajniji radovi iz ove oblasti objavljeni krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, Peta međunarodna konferencija Islamske ekonomije, čije je održavanje najavljeno za januar 2003. godine u Bahreinu, za temu će imati upravo razmatranje pitanja održivog razvoja – “Održivi razvoj i Islamske finansije u Muslimanskim zemljama”. Time razmatranje problema ekonomskog razvoja ponovno i dodatno dobija na značaju. Ovaj prilog nastoji, bez šire elaboracije, ukazati na osnovne postavke Islamskog pristupa ekonomskom razvoju prezentirane kroz radove savremenih teoretičara Islamske ekonomije. Polazeći od kratke prezentacije dostignutog nivoa razvijenosti Islamskih zemalja koje nemaju naftu i sagledavanja uzroka njihovog siromaštva i nerazvijenosti, nastojaće se, ukratko, izložiti osnove Islamskog pristupa ekonomskom razvoju. U tom kontekstu ekonomski razvoj se posmatra trodimenzionalno kao usklađen i balansirani razvoj materijalnih, moralnih i duhovnih vrijednosti čovjeka i

društva u vremenu. Filozofsku osnovu čine četiri osnovna elementa (tevhid, rububijjet, halifat i tezkije). Pravedna raspodjela predstavlja osnovni preuslov razvoja čime se osigurava razvoj sa socijalnom pravdom za sve članove društva. Osnovni cilj ekonomskog razvoja u Islamu je precizno definisan čime se izbjegava konfliktnost i naponi usmjeravaju ka definisanju ciljeva na nižim nivoima, odnosno njihovoj optimalizaciji. Čovjek predstavlja strateški faktor ekonomskog razvoja i treba mu posvetiti adekvatnu pažnju. U nastavku se prezentiraju osnovni ciljevi razvojne politike i koraci za iniciranje i ubrzanje razvoja. Na kraju se daju osnovne kritike zapadnog pristupa razvoju ukazujući na neadekvatnost jednostavne implementacije zapadnog koncepta razvoja u sredinama sa obiljem ponude radne snage i specifičnim vrijednosnim sistemima.

Uvod

Pitanje rasta i razvoja predstavlja jedno od osnovnih sa kojim se suočavaju Islamske zemlje. Pažnja teoretičara Islamske ekonomije posebno je usmjerena na iznalaženje adekvatne strategije razvoja grupe Islamskih zemalja koje nemaju nafte. To su uglavnom one koje se nalaze u grupi nedovoljno razvijenih ili izrazito nerazvijenih zemalja u svijetu. Literatura Islamske ekonomije obiluje istraživanjima iz ove oblasti¹. U nastavku ćemo prezentirati neke osnovne aspekte koji će nam pomoći u razumijevanju Islamskog pristupa ovom značajnom pitanju.

Visok je nivo saglasnosti o tome da siromaštvo i ekonomsko zaostajanje u razvoju Islamskih zemalja i zajednica danas predstavlja jednu od najvećih prepreka u ostvarivanju uloge Islama u svijetu i mrlju na njihovom Islamskom identitetu. Teoretičari islamske ekonomije u

¹ Vidjeti pregled savremene literature u oblasti Islamske ekonomije koji se odnose na pitanje rasta i razvoja, Siddiqi, Munammad Nejatullah, *Muslim Economic Thinking: A Survey of Contemporary Literature*, u Ahmad, Kurshid, (ed.), *Studies in Islamic Economics*, International Centre for Research in Islamic Economics King Abdul Aziz University, Jeddah, S. A. and The Islamic Foundation, Leicester, U. K., 1980, p. 232-235.

učenju Islama, u Islamskim obavezama, naredbama i propisima traže najefikasniji način za motivisanje i animiranje najširih masa u pravcu realizacije razvojnih ciljeva. Proizvodnja i raspodjela se posmatraju kao dio jedinstvenog procesa koji treba biti koordiniran s tim da povećanje proizvodnje “korisnih” proizvoda predstavlja prvi korak u tom procesu, a tek potom, na red dolazi pitanje raspodjele².

Osnovne karakteristike dostignutog nivoa razvoja Islamskih zemalja

Bez šire elaboracije nivoa dostignutog razvoja Islamskih zemalja ukazaćemo samo na neke osnovne karakteristike. Generalno posmatrano, nivo dostignutog razvoja Islamskih zemalja koje nemaju nafte veoma je nizak. To su uglavnom zemlje koje se nalaze u području centralne, zapadne, istočne i sjeverne Afrike, te južne i centralne Azije. Ove zemlje karakteriše siromaštvo i nizak životni standard. Raspoložu sa određenim prirodnim resursima koji se ne eksploatišu na adekvatan način. Opterećene su nepovoljnim klimatskim i drugim prirodnim uslovima. Njihova ekonomija je nerazvijena, prezadužena i uvezno zavisna. Imaju veliki broj nepismenih i nezaposlenih, te probleme sa obezbjeđenjem dovoljnih količina vode za piće, hrane i osnovne zdravstvene zaštite³.

Uzroci nerazvijenosti

Kao osnovne uzroke siromaštva navedene grupe Islamskih zemalja Mannan⁴ navodi: kolonijalnu eksploataciju i nasljeđe, ekonomski i

² Abazah, Ibrahim, Dasuqi: Islam and Economic Development, prema Saddiqi, Ibid., p. 232.

³ Vidjeti detaljnije: Alibašić, Ahmet, Muslimanski ummet u brojkama, *Takvim za 2002. godinu*, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2001. p. 185-195.

⁴ Mannan, M.A., *Economic Development and Social Peace in Islam*, Ta-Ha Publishers Ltd, London, 1989., p.79.

tržišni dualizam, tržišni sistem, te regionalne razlike i diskriminaciju. Ovim autor težište stavlja na eksterne uzroke, te teoretsko-ekonomske aspekte razvoja. U njegovoj analizi izostavljena je grupa tzv. ne-ekonomskih ili socio-ekonomskih faktora čiji je uticaj na razvoj veoma značajan. Analiza koju nam u svom radu prezentira El-Ghazali⁵ predstavlja cjelovitiji pristup kojim se pored eksternih ukazuje i na čitav niz internih, pa i ne-ekonomskih faktora. Uzroke nerazvijenosti El-Ghazali dijeli u šest grupa :

- 1) kvantitativna i kvalitativna ograničenost proizvodnih resursa,
- 2) loša upotreba raspoloživih proizvodnih resursa,
- 3) negativne karakteristike okruženja u kojem se proizvodni proces realizuje,
- 4) negativni efekti fenomena ciklične uzročnosti,
- 5) negativni efekti dualizma u nacionalnoj ekonomiji i
- 6) negativni efekti međunarodnih ekonomskih odnosa.

Pored navedenih objektivnih i subjektivnih uzroka siromaštva i nerazvijenosti teoretičari Islamske ekonomije ukazuju da se jedan od značajnih uzroka nalazi i u ne prihvatanju ili neadekvatnoj primjeni Islamskog pristupa u definisanju razvojne strategije posmatrane grupe zemalja. U nastavku ćemo ukratko prezentirati osnovne postavke savremenog Islamskog pristupa ekonomskom razvoju.

Islamski pristup razvoju

Osnovni zadatak svake teorije razvoja jeste da ispita i objasni suštinu procesa razvoja i faktore odgovorne za to, da identifikuje i analizira osnovne prepreke razvoju u datoj situaciji i pokuša odrediti

⁵ Detaljnije vidjeti: Ghazali, El-Abdel, Hamid, *Man is the Basis of the Islamic Strategy for Economic Development*, IRTI, Islamic Development Bank, Jeddah, S. A. 1994., p. 19-31.

najprihvatljiviji i najefikasniji način i sredstva za otklanjanje tih prepreka i ostvarenje različitih dimenzija razvoja⁶.

Po definiciji koju nam daje Sadeq⁷ ekonomski razvoj u Islamu predstavlja uravnoteženo i stalno unapređenje materijalnog i nematerijalnog blagostanja čovjeka i razvoj kao multidimenzionalni proces koji uključuje unapređenje ljudskog blagostanja kroz napredak, reorganizaciju i reorijentaciju cjelokupnog ekonomskog i socijalnog sistema u skladu sa normama i vrijednostima Islama.

Za Mannan-a⁸ Islamski ekonomski razvoj znači uravnoteženo i održivo poboljšanje blagostanja čovjeka u njegovoj "sveukupnosti" u vremenu. Islamski koncept obuhvata ukupan razvoj čovjeka izbalansiran između njegove materijalne, moralne i duhovne dimenzije u vremenu u kojem ovozemaljski čovjekov život predstavlja samo jednu njegovu prolaznu i manje značajnu fazu.

Filozofija ekonomskog razvoja u Islamu

Islamski pristup razvoju naglašeno je ideološki i vrijednosno orijentisan. Temelji se na učenjima *Kur'ana* i *Suneta*. Nastoji biti originalan i kreativan u funkciji rješavanja aktuelne i teške socio-ekonomске situacije u kojoj se nalaze Islamske zemlje. Problem ekonomskog razvoja Islam vidi kao dio šireg problema ljudskog razvoja. To je i osnovni razlog zbog čega se ekonomski razvoj ne

⁶ Vidjeti: Ahmad, Kurshid, Economic Development in an Islamic Framework, u Ahmad, Kurshid, (ed.), *Studies in Islamic Economics*, International Centre for Research in Islamic Economics King Abdul Aziz University, Jeddah, S. A. and Islamic Foundation, Leicester, U. K., 1980., p. 174.

⁷ Sadeq, A. H. M. Economic Development in Islam, u Ahmad, Salahuddin (ed.), *Dimension of Development in Islam*, Islamic Economics Research Bureau, Dhaka, Bangladesh, 1991., p.17.

⁸ Mannan, M. A., Islamic Perspective on the Process of Economic Development and Social Change, u Ahmad, Salahuddin (ed.), *Dimension of Development in Islam*, Islamic Economics Research Bureau, Dhaka, Bangladesh, 1991., p. 40.

posmatra odvojeno od razvoja čovjeka u svim njegovim aspektima (moralni, socijalni i ekonomski).

Filozofsku podlogu Islamskog pristupa razvoju, prema jednom od vodećih teoretičara Islamske ekonomije Ahmad Khurshidu⁹ čine četiri osnovna elementa koja ćemo u nastavku pojasniti :

- **Tevhid** (*tawhid* - Bog je jedan i jedinstven). To je osnovno pravilo u odnosima Boga i čovjeka i u odnosima među ljudima. Njime se odbacuje pokornost i poniznost čovjeka prema drugim ljudima i naglašava da je Allah jedini i apsolutni vladar svijeta. *“Njegova je vlast na nebesima i na zemlji, i Allahu će se sve vratiti! (Kur’an 57:5). Njegova je apsolutna vlast nad svim onim što je stvorio i samo se njemu trebaju pokoravati. “Reci: ‘On je Allah-Jedan! Allah je utočište svakom! Nije rodio i rođen nije, i niko Mu ravan nije!” (Kur’an 112:1-4). “O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali. Najugledniji kod Allaha je onaj koji Ga se najviše boji, Allah, uistinu sve zna i nije Mu skriveno ništa” (Kur’an 49:14).*
- **Rububijjet** (*rububiyyah* - božanski raspored dobara, hrane i upravljanje stvari prema njihovom savršenstvu). Ovo je, također, jedan od temeljnih zakona kojima se potvrđuje božansko porijeklo resursa na Zemlji uz obavezu njihove uzajamne ravnomjerne raspodjele. *“Mi smo vas na Zemlji smjestili i na njoj vam sve što je potrebno za život dali. – A kako vi malo zahvaljujete! (Kur’an 7: 10). Allah je dao pravu mjeru svim stvarima na Zemlji: “A Zemlju smo prostrli i po njoj nepomične planine razbacali i učinili da na njoj sve s mjerom raste, i dajemo vam iz nje hranu, a i onima koje vi ne hranite. I ne postoji ništa čije riznice ne posjedujemo, a od toga Mi dajemo samo onoliko koliko je potrebno”. (Kur’an 15:19-21).*

⁹ Ahmad, Khurshid, *Islamic Approach to Development*, Institute of Policy Studies, Islamabad, Pakistan, 1994., p.19.

Islam ne osuđuje bogatstvo niti nameće teret veći od onog koji se može podnijeti: *“Neka imućan prema bogatstvu svome troši, a onaj koji je u oskudici – prema tome koliko mu je Allah dao, jer Allah nikoga ne zadužuje više nego što mu je dao; Allah će sigurno, poslije tegobe, slast dati”* (Kur’an 65:7). Allah naređuje pravednu raspodjelu i osuđuje pohlepu: *“Ne jedite imovinu jedan drugog na nepošten način i ne parničite se zbog nje pred sudijama da biste na grešan način i svjesno dio tuđe imovine pojeli”* (Kur’an 2:188). Činjenje dobra drugima postavlja se kao jedna od najznačajnijih obaveza čovjeka-vjernika: *“i nastoj da time što ti je Allah dao stekneš onaj svijet, i ne zaboravi ni svoj udio na ovom svijetu i čini drugima dobro, kao što je Allah tebi dobro učinio, i ne čini nered po Zemlji, jer Allah ne voli one koji nered čine”*. (Kur’an 28:77). Pomaganje drugima koji su u oskudici, tolerancija i kooegzistencija među ljudima, takođe, predstavlja čvrstu obavezu: *“oni vole one koji im se doseljavaju i u grudima svojim nikakvu tegobu, zato što im se daje, ne osjećaju, i više vole njima nego sebi, mada im je i samima potrebno. A oni koji se ušćuvaju lakomosti, oni će sigurno uspjeti”*. (Kur’an 59:9).

- **Halifat** (*khilifah* - uloga čovjeka kao božijeg namjesnika-*halife* na Zemlji). To definiše čovjekov status, ulogu i odgovornost. Prema navedenom principu uređuje se jedinstven Islamski koncept čovjekovog povjerenja, morala, politike i ekonomije i principa društvene organizacije. *“Onome ko čini dobro, bio muškarac ili žena, a vjernik je, Mi ćemo dati da proživi lijep život i, doista ćemo ih nagraditi boljom nagradom nego što su zaslužili”* (Kur’an 16:97). Allah propisuje ono što je zabranjeno i ono što je dozvoljeno, a čovjek kao njegov namjesnik na Zemlji treba to da poštuje: *“Reci nije isto ono što je zabranjeno i ono što je dozvoljeno, makar što te iznenađuje mnoštvo onoga što je zabranjeno. Zato se Allaha bojte, o vi koji ste razumom obdareni, da biste ono što želite postigli”* (Kur’an 5:100).

- **Tezkije** (*tazkiyah* - samopročišćenje i rast). Čisti pojedinca od sklonosti ka zadovoljstvima, bogatstva, moći, slave i čula. Misija svih Božijih poslanika je priprema čišćenja čovjeka u svim njegovim odnosima, sa Bogom, sa ljudima, sa životnom okolinom, društvom i državom. “*I duše i Onoga koji je stvorio pa joj put dobra i put zla shvatljivim učini, - uspjeće samo onaj ko je očisti*” (Kur’an 91:9). Princip *tezkije* predstavlja osnovu iz koje je izveden ukupan Islamski koncept razvoja. Pomaže čovjeku da se oslobodi svog unutrašnjeg pritiska i da dostigne visok nivo slobode i emancipacije. Njegov rezultat je *falah* - materijalni i duhovni napredak na ovom i budućem svijetu. Upravo uvođenje moralnih, duhovnih i etičkih vrijednosti kao ključnih parametara u Islamski model planiranja razvoja predstavlja i osnovnu razliku između Islamskog i zapadnog pristupa. U tom smislu pored optimalnog, posebno se naglašava i dimenzija pravednog korištenja raspoloživih razvojnih resursa.

U svojoj studiji Sadeq¹⁰ pojašnjava suštinu Islamske filozofije razvoja. Čovjekov život sastoji se od dva dijela: zemaljskog (od rođenja do smrti) koji je privremen i budućeg života (koji počinje nakon smrti) - koji je vječan i stalan. Islam želi da osigura čovjekovo blagostanje u cijelom navedenom periodu (i na ovom i na onom svijetu). Nastojeći da navedeno kvantificira autor nudi sljedeću funkciju:

$$W = f_1 (W_t, W_p)$$

Ljudsko blagostanje (W) predstavlja funkciju blagostanja u privremenom (W_t – temporary) i u stalnom (W_p – permanent) periodu života. W_t i W_p su ponovno funkcije grupe posebnih varijabli koje

¹⁰ Sadeq, *ibid.*, p. 18.

određuju blagostanje u privremenom i trajnom periodu života gdje su:

$$W_t = f_2(X_t, D)$$

$$W_p = f_3(X_p, D)$$

$$\text{sa } f_t, f_p \text{ i } f_d > 0$$

D predstavlja stepen ekonomskog razvoja, dok X_t i X_p varijable koje nisu povezane sa ekonomskim razvojem, ali koje su odgovorne za blagostanje u privremenom i stalnom periodu života. Neke od varijabli X_t uključuju osjećaj zadovoljstva izveden iz dostignutog stepena humanosti (čovjekoljublje, pomoć itd.), samilosti u odnosima prema ljudima, mir i harmonija prema okolini i ljubav. X_p , s druge strane, zavisi od propisanog *Ibadeta*, služenja humanosti i ljubavi. Autor, pažnju, dalje koncentriše na D koji se pojavljuje u obadvije funkcije blagostanja (W_t i W_p) i koji igra važnu ulogu u ispunjenju blagostanja u oba dijela ljudskog života. Ipak, ukoliko se pojedinačno posmatraju niti W_p , niti W_t ne mogu samostalno doprinijeti ukupnom ljudskom blagostanju (W). I s druge strane, rast W_t može čak uticati na smanjenje W_p i obrnuto. Zbog toga će svaki pojedinac samostalno odlučivati o prihvatljivoj kombinaciji W_t i W_p uz "vaganje" argumenata u funkciji ostvarenja cilja¹¹. Ovim će cilj blagostanja biti ostvaren ukoliko čovjek provodi svoj život u *Ibadetu* i striktno se pridržava normi Islama u svim životnim aktivnostima. Na osnovu navedenog jasno je da samo blagostanje u zemaljskom životu ne može biti jedini cilj ekonomskog razvoja u Islamskoj ekonomiji.

Pravedna raspodjela kao preduslov razvoja

Osnovni princip o kojem postoji suglasnost Islamskih teoretičara jeste da Islam podstiče razvoj sa socijalnom pravdom. Međutim,

¹¹ U tom smislu, W_p ne može samo maksimalizirati W ukoliko je npr. W_t jednako nuli ili negativno. Pojedinci sa preferencijama za W_p očekuju maksimalizaciju W uz održanje minimalne vrijednosti W_t . Drugi će nastojati da ostvare W uz minimiziranje nivoa W_p .

osnovni podsticaj ekonomskog razvoja ne leži u spajanju razvoja i socijalne pravde preko raspodjele, nego u samoj raspodjeli kao osnovi alokacije svih resursa, odnosno postavljanju prioriteta u proizvodnji roba i pružanju usluga. Ekonomski razvoj ne posmatra se odvojeno od sistema raspodjele koji se može graditi samo uz zadovoljenje principa pravednosti.

U uslovima pravedne raspodjele svi članovi društva biće u prilici da zadovolje svoje osnovne životne potrebe. U suprotnom, manji dio stanovništva koncentrisaće veći dio bogatstva u svojim rukama, dok će, s druge strane, veći dio stanovništva živiti u materijalnoj bijedi bez mogućnosti da zadovolji i osnovne potrebe. Navedeni odnos imaće negativan uticaj na dalji razvoj jer će djelovati destimulativno na većinu stanovništva koja u uslovima siromaštva ne nalazi dovoljno motivacije za svoj aktivniji odnos prema radu, vlastitom i ukupnom društvenom razvoju. S druge strane, pravedna raspodjela može biti prepoznata kao snažan moralni stimulans za povećanje produktivnosti rada, ekonomski razvoj i pozitivne društvene promjene. Ovim je jasna međuzavisnost razvoja i raspodjele, kao i nastojanje da se u modeliranju razvoja jedinstveno posmatraju i analiziraju.

Kao temelj navedenog pristupa ističe se potreba Islamske države da na makro nivou preduzima reforme koje će rezultirati materijalnim blagostanjem uz istovremenu promociju altruističkog ponašanja članova zajednice. Altruističko ponašanje manifestovaće se kroz razvijanje svijesti stanovništva o značaju i potrebi različitih obaveznih ili neobaveznih davanja (zekat, sadaka, vakufi i sl.), te osnivanje ili unapređenje rada različitih socio-ekonomskih institucija koje će na principima pravednosti prikupljati i distribuirati tako prikupljena sredstva. Pored toga, navedenim pristupom ukazuje se na značaj eliminacije svih oblika kamate iz ekonomskog života, te uvođenje

alternativnog pristupa razvijenog u različitim modelima učešća u raspodjeli dobiti ili gubitka¹².

Istovremeno se postavlja i pitanje realnosti navedenih zahtjeva i njihove praktične implementacije u Islamskim zemljama kakve danas poznajemo i u kojima uglavnom dominiraju feudalističko-kapitalistički ekonomski sistemi.

Skala potreba u Islamu

Hijerarhija potreba u Islamu obuhvata tri osnovne grupe :

- fiziološke potrebe (ekonomske potrebe-hrana, odjeća i obuća, stanovanje),
- socijalne potrebe (osjećaj važnosti ili značaja, društvenih kontakata, potreba za poštovanjem i potreba da se bude poštovan),
- moralne i duhovne potrebe (potreba da se podržava pravda, istina, te moralno i religiozno savršenstvo).

Moralno i religiozno savršenstvo po Islamu podrazumijeva nastojanje da se dostigne uzor vjere i učenja posljednjeg Božijeg poslanika Muhameda a. s. i nastojanje da se isto primjeni u sadašnjim uslovima života¹³. Duhovni razvoj treba biti simultan sa razvojem materijalnih vrijednosti društva, pa i na način da je u njih snažno integrisan. Moglo bi se reći da duhovni razvoj zahtjeva odgovarajuću materijalnu osnovu, a najmanje u pokriću osnovnih materijalnih potreba čovjeka. S druge strane, materijalni razvoj može biti adekvatan samo uz istovremeni razvoj i zadovoljenje osnovnih duhovnih potreba.

¹² O različitim modelima beskamatnog finansiranja vidjeti: Hadžić, S. Fikret, *Islamsko bankarstvo-finansijski instrumenti u praksi Islamskih banaka, Znakovi vremena*, Naučnoistraživački Institut "IBN-SINA", Sarajevo, br. 9/10, 2001. p. 231-251.

¹³ Vidjeti detaljnije: Mannan, 1989., *Ibid.*, p. 10 - 11. i Mannan, 1991., *Ibid.*, p. 41.

U raspravi o Islamskoj državi blagostanja Chapra¹⁴ navodi osnovne materijalne potrebe čovjeka: obuka i obrazovanje; odgovarajući posao; adekvatna hrana i odjeća; udobno stanovanje; zdravo okruženje u kombinaciji sa odgovarajućom medicinskom zaštitom; te adekvatne transportne mogućnosti.

Ciljevi razvoja

U koncipiranju razvojnih modela kao jedno od osnovnih postavljaju se pitanje definisanja razvojnih ciljeva. Koje ciljeve društvo razvojem nastoji ostvariti, kakav je njihov prioritet, te da li postoji i kako se manifestuje eventualna konfliktnost ciljeva i prioriteta?

Nismo našli radove Islamskih teoretičara ekonomskog razvoja u kojima se definiše optimalna razvojna strategija Islamskih zemalja ili pokušava definisati opšte-prihvatljiv model ekonomskog razvoja. U ovom smislu možemo zapaziti da ne postoji namjera da se odbace različiti pristupi strategijama razvoja pojedinih Islamskih zemalja sukladno njihovim realnim uslovima i potrebama niti da se obeshrabri mogućnost pojave različitih pristupa i modela razvoja pojedinih zemalja. U osnovi se nastoji ukazati na minimalni zajednički skup elemenata (snažno centralno jezgro jedinstva) koje je nužno respektovati u definisanju razvojne strategije u okvirima Islama. U tom smislu Islamski pristup polazi od dvije osnovne pretpostavke: prve, kojim se nastoji uspostaviti ekonomski razvoj u okvirima vrijednosnog obrasca sadržanog u *Kur'anu* i *Sunetu* i druga, kojom se nastoji izbjeći oponašanje kapitalističkog i socijalističkog modela razvoja.

U Islamskom pristupu vlada opšta saglasnost oko osnovnog cilja razvoja. On je izražen u maksimalizaciji božijeg zadovoljstva. I sve

¹⁴ Chapra, Umar, *The Islamic Welfare State and its Role in the Economy*, u Ahmad, Kurshid, (ed.), *Studies in Islamic Economics*, International Centre for Research in Islamic Economics King Abdul Aziz University, Jeddah, S. A., i Islamic Foundation, Leicester, U. K., 1980., p. 148.

druge ljudske aktivnosti trebaju biti usmjerene u pravcu realizacije ovog vrhovnog cilja. Pojedinaac, organizacija, država ili grupe država poduzimaće poslovne i druge aktivnosti samo ukoliko one doprinose ostvarenju navedenog cilja. U tom smislu možemo reći da u Islamu ne postoji konfliktnost osnovnog razvojnog cilja što može značajno olakšati proces razvojnog planiranja ili definisanja razvojne strategije. Sljedeći u hijerarhiji jeste cilj ostvarenja blagostanja muslimanskog *ummeta* kao cjeline, kao i ostvarenje blagostanja naroda jedne države.

Ciljevi razvojne politike

U svom istraživanju Ahmad Kurshid¹⁵ definiše šest osnovnih ciljeva ekonomskog razvoja Islamskih društava:

1. *Razvoj ljudskih resursa.* Od razvoja karaktera i osobnosti, obrazovanja i unapređenja proizvodnih vještina, unapređenja znanja i istraživanja, do razvoja mehanizama odgovornog i kreativnog učešća običnog čovjeka u ključnim razvojnim aktivnostima. Navedeni cilj predstavlja jedan od osnovnih u izgradnji odnosa baziranih na saradnji i zajedničkom učešću u raspodjeli.
2. *Razvoj korisne proizvodnje.* Usmjeravanje pažnje i sredstava ka razvoju proizvodnje koja će biti korisna za čovjeka, te koja neće biti po Šerijatu zabranjena. Pod ovom proizvodnjom podrazumijeva se prvenstveno proizvodnja hrane u količinama koje će osigurati njenu prihvatljivu cijenu za šire slojeve stanovništva; proizvodnju građevinskog materijala potrebnog za izgradnju stambenih, infrastrukturnih i drugih objekata, osnovnih sirovina, po srazmjerno niskim cijenama, te dovoljnu vlastitu proizvodnju drugih osnovnih roba.

¹⁵ Ahmad, Kurshid, 1980., Ibid, p. 180-184.

3. *Unapređenje uslova života.* Napori trebaju biti usmjereni ka unapređenju realnog životnog standarda svih ljudi usmjerenog ka ostvarenju njihovog moralnog, ekonomskog i socijalnog blagostanja.
4. *Uravnotežen razvoj.* Uravnoteženje i harmonizacija razvoja svih dijelova zemlje, različitih sektora društva i privrede.
5. *Nova tehnologija.* Razvoj domaće tehnologije u skladu sa uslovima, potrebama i težnjama Islamskih zemalja.
6. *Smanjenje zavisnosti od vanjskog i široka integracija u okviru Islamskog svijeta.* Prevelika zavisnost od nemuslimanskog svijeta u mnogim bitnim stvarima morala bi biti zamijenjena konceptom državne ekonomske nezavisnosti. Naglašava se potreba međusobne šire saradnje i čvršćeg povezivanja između pojedinih Islamskih zemalja.

Kada govori o esencijalnim funkcijama Islamske države blagostanja Chapra¹⁶ ukazuje na potrebu:

- iskorjenjivanja siromaštva i stvaranje uslova za punu zaposlenost i visoku stopu rasta,
- osiguranja stabilnosti realne vrijednosti novca,
- vladavine zakona i reda,
- osiguranja socijalne i ekonomske pravde,
- obezbjeđenja socijalne sigurnosti i podsticaj pravednoj raspodjeli dohotka i bogatstva, i
- harmonizacije međunarodnih odnosa i osiguranje nacionalne odbrane.

I na kraju, Siddiqi¹⁷ ukazuje na deset osnovih koraka za iniciranje i ubrzanje razvoja od kojih posebno navodimo: (1) transformaciju individualnog ka masovnom obrazovnom pokretu sa ciljem ostvarenja

¹⁶ Chapra, Umar, *ibid.*, 1980, p. 149.

¹⁷ Vidjeti detaljnije: Siddiqi, *ibid.*, p. 234.

pune pismenosti; (2) jačanje Muslimanskih država preko snaženja Islamskog pokreta koji će rezultirati narodnim demokratskim Islamskim režimima; (3) kreiranje opšte predanosti društva za razvoj; (4) obuzdavanje nepotrebne privatne i javne potrošnje uz garantovanje minimalnog nivoa potrošnje za sve, te fiskalnom disciplinom osiguranje usmjeravanja dodatnih prihoda stvorenih na osnovu kapitala; (5) regionalno planiranje sa osiguranjem ekonomske koordinacije i regionalnog uravnoteženog razvoja, uz osiguranje vlastite proizvodnje hrane u poljoprivredi i osnovnih proizvodnih dobara; (6) smanjivanje zavisnosti od razvijenih zemalja imajući u vidu pomoć zemljama siromašnih naftom od strane naftom bogatih zemalja, kao i unapređenje trgovine između zemalja u regiji; (7) reorganizaciju finansijskih institucija u pravcu oslobađanja od instrumenata kojim se vrši eksploatacija; (8) nacionalno planiranje u regionalnom okviru; (9) povećanje nivoa saradnje sa svim zemljama u razvoju putem trgovine i pomoći u cilju smanjenja nejednakosti između država, i (10) snažno učestće u naporima za osiguranje novog svjetskog poretka osiguravajući mir, progres i socijalnu pravdu.

Faktori razvoja

Ahmad Khurshid ističe da investicija u čovjeka (obrazovanje, zdravstvo i dr.) predstavlja strateški faktor ekonomskog razvoja društva. Takav pristup baca novo svjetlo na jedan, pomalo, izgubljeni aspekt – ljudski kapital. Njegov socio-ekonomski pristup faktorima razvoja vraća čovjeka kao “aktivnog činioca promjena” u okvir iz kojeg je gotovo bio izgubljen. Autor ukazuje na pet osnovnih elemenata islamskog koncepta razvoja: (1) uključivanje moralnog, duhovnog i materijalnog aspekta; (2) stavljanje čovjeka u fokus razvojnih napora i srce razvojnog procesa; (3) posmatranje ekonomskog razvoja kao multidisciplinarnih aktivnosti; (4) respektovanje saznanja da ekonomski razvoj obuhvata brojne promjene (kvantitativne i kvalitativne) i (5) uključivanje osnovnih principa društvenog života i odnosa u društvu

od kojih se posebno potenciraju dva: optimalno korištenje resursa (kojim je Bog obdario čovjeka i njegovu okolinu) i njihovu pravnu i pravednu upotrebu, korištenje i raspodjelu¹⁸.

Kritike zapadnog pristupa razvoju nerazvijenih zemalja

Sasvim je jasno da se Islamski pristup značajno razlikuje od “zapadnog” pristupa razvoju. Razlika je izražena kako u osnovnim ciljevima društvenog i ekonomskog razvoja, tako i u različitim prioritetima, skalama društvenih vrijednosti, modalitetima i instrumentima ostvarenja razvojnih ciljeva. Teoretičari Islamske ekonomije testiraju tezu da “kapital predstavlja ključni faktor razvoja” i uglavnom odbacuju takvu tezu kao neprihvatljivu. Obzirom na nedostatak vlastitog kapitala, te izražene potrebe za razvojem, nerazvijene zemlje su prinuđene da se zadužuju kod razvijenih u nastojanju da obezbijede taj “ključni faktor”. To, opet pogoršava njihov, i onako težak položaj dužnika, te povećava zavisnost od razvijenih zemalja. Potenciranje kapitala kao ključnog faktora razvoja može dovesti do daljnjih razvojnih frustracija, novog zaduženja i ozbiljne ekonomske i druge zavisnosti. Pomoć koju su primale od razvijenih zemalja često je bila praćena naglašenim uslovljavanjima, pa i nametanjem novih pravila ponašanja. U tome je prepoznata “zapadna arogancija” kojom se nastoji uz finansijsku pomoć plasirati i “zapadni sistem vrijednosti” obično nespojiv sa lokalnim prilikama. Strah od umanjenja ili gubitka vlastitog kulturnog identiteta predstavlja jedan od značajnih podsticaja traganju za alternativnim rješenjem. Time se nerazvijene zemlje nalaze u gotovo nerješivoj situaciji. Ili će prihvatiti uslove koje postavljaju donatori i kreditori (neposredno ili posredstvom međunarodnih finansijskih organizacija) ili će se samostalno boriti sa problemima rastućeg siromaštva i golim preživljavanjem.

¹⁸ Vidjeti detaljnije Ahmad, Kurshid, 1980., Ibid., p. 176 – 80.

Iznoseći osnovne zamjerke na pristup kojeg koriste razvijeni u rješavanju problema nerazvijenosti Islamski teoretičari razvoja ukazuju na pokušaj neprirodne implementacija zapadnog materijalističkog koncepta razvoja u sredinama koje imaju tradicionalno razvijene posebnosti i razlike u odnosu na sredine iz kojih dolaze takvi koncepti. Pored toga izražena je i bojazan od hegemonije zapadne kulture u Muslimanskim zemljama, te razvoja pojava koje vode “moralnoj propasti društva”. U navedenom materijalističkom pristupu razvoju prepoznaje se namjera Zapada da zemlje Trećeg svijeta pretvori u svoje “kulturene satelite” koji treba da služe samo za “osiguranje porasta tražnje za zapadnim proizvodima”. Izražena je bojazan da primjena takve strategije neminovno dovodi do “velikih podjela u Muslimanskom društvu potpuno ga djeleći na moderno i tradicionalno, liberalno i konzervativno, urbano i ruralno, bogato i siromašno”. Cijeli eksperiment bio bi jako rasipan i ekstremno skup. Stanovništvo bi težilo ka luksuzu i životnom stilu kojeg većina u društvu sebi ne može priuštiti. Društvo visoke potrošnje pokušalo bi se formirati u zemljama čije su potrošačke mogućnosti više nego ograničene. Na kraju, to bi predstavljalo usmjeravanje razvoja društva ka “hedonističkom individualizmu”. Briga za visok individualni standard života postala bi osnovni moto ponašanja što bi, u uslovima realno ograničenih ekonomskih mogućnosti, doprinosilo daljem rastu svih oblika pohlepe i korupcije. To bi dalje ugrozilo osnovno nastojanje da se uspostavi ravnoteža između individualnog i društvenog aspekta života.

Pojedini autori, konvencionalnu strategiju razvoja, koja je bila primjenjena u zemljama sa obiljem ili viškom radne snage kao što su Indija, Pakistan, Bangladeš, Indonezija i druge, ocjenjuju potpuno neuspješnom. Pristupu rješavanja problema obilja radne snage putem kreiranja radnih mjesta sa fiksnim i minimalnim nadnicama i platama, suprotstavljaju pristup zapošljavanja putem stvaranja preduzetničkih mogućnosti. Navedeni pristup bi se realizovao kroz veliki broj malih, samostalnih, proizvodnih ili uslužnih firmi na nivou mikro-bisnisa

za koje nisu potrebna velika ulaganja i posebne vještine radnika-preduzetnika. Država bi sa svoje strane stimulisala navedene poslovne aktivnosti, dok bi se potreban inicijalni kapital obezbjeđivao na nekamatnoj osnovi. Kao uslovi za realizaciju navedenog koncepta navode se (1) razvoj preduzetničkih sposobnosti kao ljudskog kapitala koji bi se unapređivao odgovarajućom edukacijom uz stvaranje odgovarajuće povoljne “preduzetničke klime” na nivou društva; (2) ekspanzija finansijskih podsticaja preko bankarskog sistema koji bi služio kao efikasan instrument za finansiranje preduzetnika i (3) oživljavanje i primjena normi socio-ekonomske pravde u ekonomiji¹⁹.

Da zaključimo, strategija oponašanja Zapada i isključivi materijalistički pristup ekonomskom razvoju za Islam su neprihvatljivi jer Islam predstavlja religiju koja ima vlastiti pogled na svijet sa skupom prepoznatljivih etičkih vrijednosti i principa. Pokazalo se da je nekritičko “presađivanje” zapadnih vrijednosti i kulture u sredinama koje imaju tradicionalno razvijenu posebnost često kontra-produktivno. Sve su to razlozi zbog kojih Muslimani i teoretičari Islamske ekonomije nastoje da definišu i implementiraju vlastitu razvojnu strategiju. Oni nastoje da koncipiraju pristup, kojim se ne prihvata supremacija kapitala nad ostalim faktorima razvoja i gdje se težište stavlja na faktore sa kojima ove zemlje raspolažu kao što su ljudski potencijal i prirodni resursi. Oni ukazuju da osnovne podsticaje razvoju treba tražiti osloncem na vlastite snage primjenom koncepta “samopouzdanja”. Smatra se da izvor dinamičkog razvoja leži u “čovjeku i kolektivnoj volji društva”. U prijedlozima rješenja navedenog problema težište se stavlja na potrebu promjene kod čovjeka i duha Islamskog društva.

¹⁹ U segmentu cijena, zakupnina, sredstava za proizvodnju, strukture proizvodnje, strukture plata, tržišta i njegovih funkcija, odnosno svega što je u nadležnosti Islamskih institucija. Khan, M. Fahim, *Essays in Islamic Economics*, The Islamic Foundation, Leicester, U. K., 1995., p. 208.

Umjesto zaključka

Problem ekonomskog razvoja posljednjih godina zaokuplja pažnju teoretičara Islamske ekonomije. Cilj je kreiranje konzistentnog pristupa koji će pomoći Islamskim zemljama u definisanju vlastite razvojne strategije zasnovane na osnovnim principima Islama. Posebna pažnja je usmjerena ka Islamskim zemljama koje svoj razvoj ne mogu temeljiti na eksploataciji nafte. Po svim konvencionalnim pokazateljima ova grupa zemalja nalazi se u donjem dijelu liste nerazvijenih zemalja svijeta. Uzroci njihove nerazvijenosti sadržani su u čitavom nizu objektivnih i subjektivnih, ekonomskih i ne-ekonomskih faktora. Ublažavanjem njihovog negativnog dejstva, djelimičnom ili potpunom eliminacijom stvaraju se preduvjeti za ekonomski razvoj. Islamski pristup posmatra razvoj kao multidimenzionalni proces razvoja materijalnih, moralnih i duhovnih vrijednosti čovjeka u vremenskom totalitetu (ovozemaljski i budući život). Temelji se na učenjima Kur'ana i Suneta, a za filozofsku osnovu ima tevhid, rububijet, halifat i tazkije. Pravednu raspodjelu prihvata kao osnovni postulat koji doprinosi stabilnom i uravnoteženom ekonomskom i socijalnom razvoju svih članova zajednice i društva u cjelini. Osnovni cilj razvoja predstavlja nastojanje da se uveća Božije zadovoljstvo, što opet dovodi do ostvarenja cilja ukupnog društvenog blagostanja. U faktorima ekonomskog razvoja prioritet se daje čovjeku i razvoju njegovih sposobnosti u cilju unapređenja njegovih materijalnih, moralnih i duhovnih vrijednosti. Pristup ekonomskom razvoju Islamskih teoretičara značajno se razlikuje od konvencionalnog, posebno Zapadnog koncepta razvoja. Dosadašnji primjeri nekritičke implementacije navedenog razvojnog koncepta u pojedinim Islamskim zemljama nisu dali očekivane rezultate. Također ni pristup "oponašanja sa uvozom zapadnog stila i sistema vrijednosti" ne rezultira prihvatljivim razvojnim efektima. Upravo suprotno, on doprinosi daljim socijalnim raslojavanjima koje neminovno vode novim antagonizmima.

Fikret Hadžić

The Islamic approach to economic development

Abstract

Contemporary theoreticians of Islamic economics are focusing on the identification of an appropriate strategy or strategies of economic development for Islamic countries. Although the major works in this field were published in the late 1980s and early 1990s, the Fifth International Conference on Islamic Economics, to be held in January 2003 in Bahrein, will in fact have as its theme the issue of sustainable development – ‘Sustainable development and Islamic finances in Muslim countries’. Consideration of the issue of economic development will thereby once again acquire importance. Without extensive elaboration, this paper seeks to draw attention to the basic precepts of the Islamic approach to economic development, presented through the works of contemporary theoreticians of Islamic economics. Beginning with a brief presentation of the developmental levels attained by Islamic countries that have no oil resources and an overview of the causes of their poverty and under-development, it attempts to set out the basic Islamic approach to economic development. Economic development is viewed three-dimensionally as the harmonious and balanced development of the material, moral and spiritual values of the individual and society in a temporal context. Four fundamental elements form the philosophical basis (tawhid, rububiyya, khalifa and tazkiya). Fair distribution forms the basic prerequisite for development, to ensure that development is accompanied by social justice for every member of society. The basic purpose of economic development in Islam is defined with exactitude, which avoids conflictual situations and efforts aimed at the definition or optimalization of lower-level goals. The individual is a strategic factor of economic development, and must be accorded sufficient attention. The paper continues with a presentation of the basic aims of development policy and the steps to be taken to initiate and accelerate development, and concludes with the basis for a critique of the Western approach to development, drawing attention to the inadequacy of the simple implementation of the Western concept of development in environments with an abundant supply of labour and specific value systems.